

БОТТУҢ БАРААНЫ КӨВҮДЭЭН

Тыва Республиканың Дээди
Хуралында

Бирги номчулгазында деткээн

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) чедиги сессиязының ээлчеглиг сески хуралында 23 айтырыгны сайгарып чугаалашкан. Оларның бирээзи — «2014 чылда болгаш 2015-2016 планныг үеде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлөвилели.

Сессияның хуралы байыр чедиришкени-биле эгелээн. Депутат Сергей Уюсовтуң 60 харлааны-биле холбаштыр бүгү депутаттарның өмүнээзинден аңаа байыр чедиргеш, Дээди Хуралдың Даргазы Каң-оол Даваа юбилярының хой чылдарда профессионал дуржулгазын, удуртукчу салым-чаяанын, ажил-херекчи болгаш кижизиг шынарларын демдеглээн. «Бодунарның күзелиңерни амыдыралга боттандырып, бүдүрүлгени ажыдып, төрөөн республикаңарга ажилдаар олуттарны тургузуп шыдаар кижидир силер. Силерге быжыг кадыкшылды, улуг аас-кежиин болгаш өг-бүлөгө чедишкениңерни, эгээртинмес энергияны, салган сорулгаларыңарның күүселдезин, Тыва Республиканың чаагай чоруу дээш үрө-түннелдиг болуруңарны күзедивис» — деп, Каң-оол Даваа чугаалаан.

Дээди Хуралдың Даргазының оралакчызы Ольга Кольчикова Тыва парламентиниң шаңнал комиссиязының шийтпирин езугаар Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Хүндүлел бижиин «Хой чылдарда ак сеткилдиг ажылы болгаш 60 харлаан юбилейи-биле» тывыскаан.

Бир дугаарында депутаттар «2014 чылда болгаш 2015-2016 планныг үеде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлөвилелин сайгарган. Ол айтырыг талазы-биле илеткелди Тываның саң-хөө сайыды Орлан Достай кылган.

2014 чылда орулгаларның ниити хемчээли 18144557,5 муң рубль, чарыгдалдарның ниити хемчээли — 18537043,2 муң болур, бюджеттиң чедишпес кезээ 392485,7 муң рубль деп, илеткелчи дыңнаткан.

Ол ышкаш депутаттар «Тыва Республикада административтиг комиссияларның ажил-чорудулгазын тургузарының, организастаарының болгаш хандыраарының талазы-биле чамдык күрүне бүрүн эргелерин Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының тус чер ботбашкарылга органның тыпсырының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 4 чүүлүңгө өскерилгелер киририниң дугайында», «Муниципалдыг албанның айтырыгларының талазы-биле Тыва Республиканың чамдык хоойлу-жудулга актыларынга өскерилгелер киририниң дугайында» болгаш өске-даа хоойлуларны хүлээп алган.

Бистиң корр.

Социал-экономиктиг хөгжүлдениң кол-кол көргүзүлгелериниң талазы-биле өзүлдениң темпизи Тывада турум болуп артпышаан. Ол дугайын ноябрь 19-та Тываның Чазааның ээлчеглиг хуралында, 9 айларның түңнелин чугаалажып тургаш, демдеглээн.

Республиканың Экономика яамы-ның дыңнатканын езугаар алырга, боттун бараан бүдүрүлгезин өстүрүшкө 2013 чылдың чугула төлөвилели «Бир суур — бир бүдүрүлгө» улуг кур-дузалыг болган. Губернатор төлөвилелин күүседип турар үеде көдээ эрге чондан сүт хүлээп алыр 20 пункт кыттыглан, дыка хой сайгарлыкчы-ар чалаң сүт болбаазырадыр, хымыс болгаш сүттен национал чем белеткээр, болгаш балык болбаазырадыр, идитер цехтерин ажыдар ажилдарже-рен.

Көдээ ажил-агыйда мыйыстыг болгаш бода малдың, куштуң болгаш чылгының баш саны ажил-агыйларның бүгү хевирлеринде өскөн. Мал чеминиң белеткелениң планын 102 хуу күүсеткен. Келген кышка уткуштур 199,6 муң тонна сизген курлавырлаттыглан. Тарааның ниити чылдазы 16,4 муң тонна чедип, эрткен чылдың деңнелин-ден 17 хуу ашкан. 9 айның дургузунда бир инектен саар сүт 894 килограмм турганындан 964 кг четкен.

2013 чылдың январь — сентябрь айларында кол капиталга инвестициялар эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, 4,6 хуу өскөн, тудуг ажилдарының хемчээли — 41,4 хууга. Ол үе дургузунда пассажир аргыштырылгасы — 4,7 хуу, үүрмектеп садар бараан саарылгасы — 2,7 хуу, чонга чедирер төлөвилриг ачы-дуза — 5,8 хуу өскөн. Ажыктыг казымалдарны казып тып турар үлетпүр бүдүрүлгелери 2 миллиард 122 мил-

лион рубльге продукцияны чүдүрүп чоруткан, ол дээрге эрткен чылдаазындан 5,4 хуу ажыг болган. Алдын тывыжы 1,2 катап өскөн. Даштыкы рынокта хөмүр-дашка негелдениң чавызаанындан «кара алдынны» казып тывары 37,7 хуу кызырылган.

Болбаазырадылга бүдүрүлгелериниң чүдүрүп чоруткан продукциязының хемчээли 21 хуу өскөн болгаш 1 миллиард 121 миллион рубль четкен. Суксун аймааның, ыяштан кылыгларның, парлалга болгаш полиграфия продукциязының бүдүрүлгези көвүдээн. Одалга-энергетика комплекзиниң чүдүрүп чоруткан продукциязы 9,8 хуу четкен болгаш 2 миллиард 205 млн. рубль болган.

9 айларның дургузунда аш-чем продуктуларының бүдүрүлгези база өскөн, эъттен кылган чиг чем аймаа — 23,8 хуу, чалаң сүт продукциязының — 19,6 хуу, ижер суг — 55,8 хуу, кондитер кылыглары — 9,1 хуу, далган — 1,8 хуу, балык болгаш балык продуктулары — 1,7 хуу өскөн. Хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларының бүдүрүлгези эрткен чылдың деңнелинде хевээр арткан.

Чоннуң акша орулгасы 4,1 хуу өскөн болгаш ортумаа-биле 11518 рубль четкен. Айда ортумаа санаттыглан шалың 23779 рубль апарган болгаш 2012 чылдың январь — сентябрьга деңнээрге, 9,1 хуу өскөн. Шалың төлөвилериниң өрөзи ноябрь 1-ниң байдалы-биле 28,4 млн. рубль болган, ол эрткен айнындан 2,9 хуу эвээш. Октябрының төнчүзүндө байдал-биле албан-езузу-биле бүрүткеттинген ажылы чок кижилериниң саны 5,5 муң кижиле болуп, эрткен чылдың деңнелинде хевээр арткан.

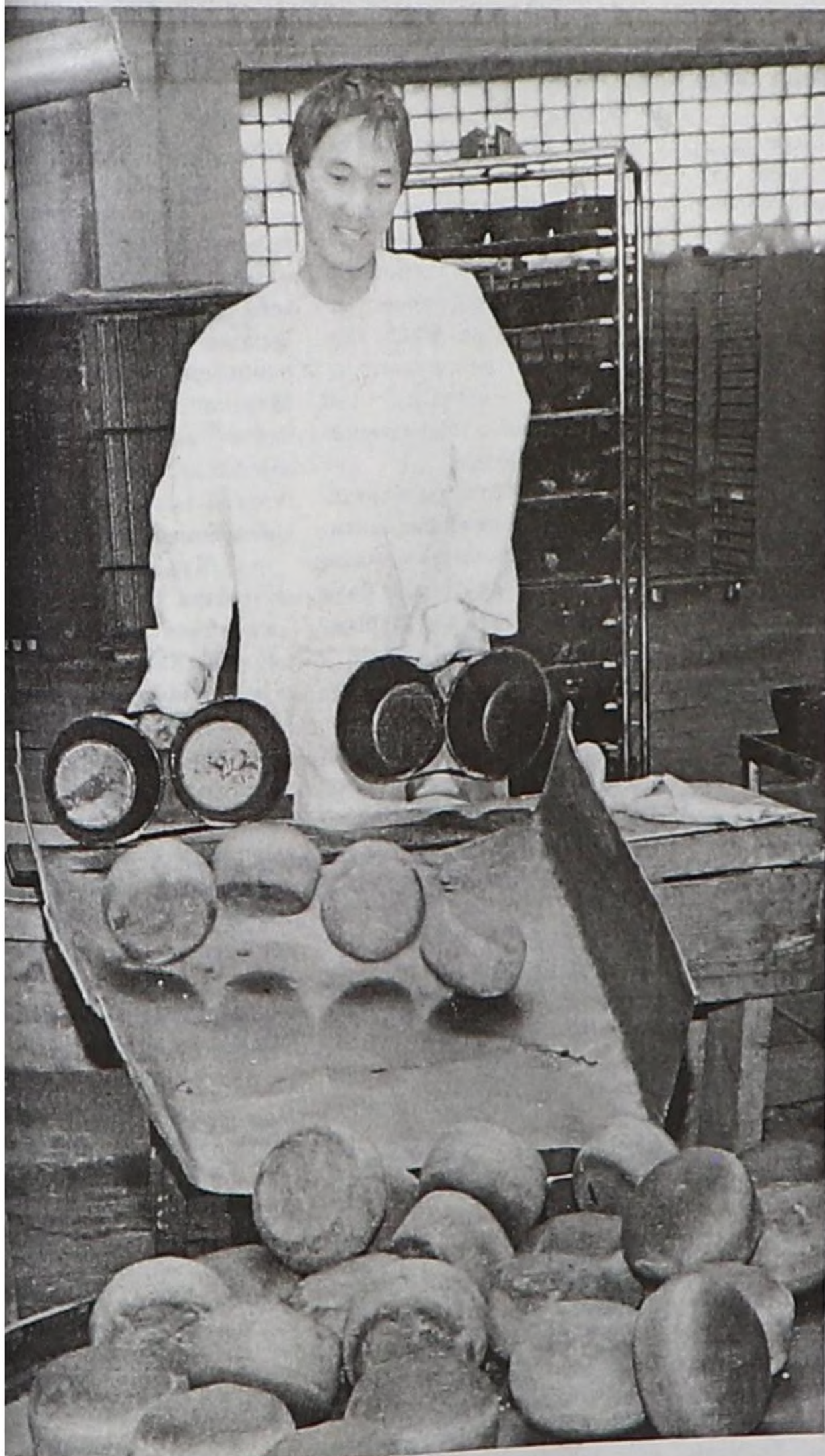
Чазак хуралында элээн каш яамыларның болгаш кожуун чагыргаларының удуртукчуларын дыңнаан, чамдык көргүзүлгелер талазы-биле даалгаларының күүсеттинмээн чылдагааннарын сайгарган. Чылдың эрткен он айларының түңнелдерин бүгү талаалыг сайгарар, 2013 чылда салдыглан сорулгаларны күүседирииниң талазы-биле тодаргай хемчеглерни ажылдап кылыр сорулга-биле коллегия хуралдарын декабрь 1-ге чедир эрттирерин яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчуларында, тус чер чагыргаларының баштыңнарында протокол шийтпирин езугаар сүмелээн.

Чугааны түңнөп тура, республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Михаил Козлов мынча дээн:

«9 айларның түңнелдери дески эвестир. Социал-экономиктиг хөгжүлдениң кол угланышкыны-биле чергелештир ам-даа өрү тыртарывыс хой-хой көргүзүлгелер бар-дыр, чыл төнчүзүңгө чедир арткан үени эң ажыктыг кылдыр ажыглаар херек...».

Юрий СУЧКОВ.

Чурукту архивтен алган.

Хлеб быжырыкчызы Сайдаш Хертек.

Республика Баштыңының адын салдырар

«Комсомольская правда» солунуң болгаш республиканың Өөредилге яамызының «Губернаторнун демдеглел дептери» деп кады кылган төлевилели Тывада эгелээн.

Тываның школаларының аразында эки өөренип тургаш, республика Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле ужуражыр болгаш бодунуң өөреникчи дневнигинге ооң адын салдырып алыр эрге дээш мөөрей ол акцияда кирип турар.

Мөөрейниң түңнелин ийиги улдунуң төнчүзүнде, Чаа чыл бүдүүзүнде, үндүрер. Акцияга киржир дизе, ийиги улдунуң

дургузунда чүгле эки демдектер алыр ужурулг. Демдектерни «Комсомолканың» регион үндүрүлгезинде парлаттыг тускай майыкка долдурар, директорнун салган ады-биле болгаш школаның таңмазы-биле бадыйткаар, ооң соонда почта-биле редакцияже чорудуптар.

Назы-хар аайы-биле үш категорияның (бичии, ортумак болгаш улуг) өөреникчилерин — эң хөй эки демдектер алган 30 кижини республика Баштыңы-биле ужуражылгаже чалаар. Шолбан Кара-оол тиелекчилеринин дневниктеринге адын салып бээр.

Россияның эксперттеринин үнелели

Тываның эрге-чагыргаларының «Чоннун бюджет» деп эгелээшкинин уламчылаары чугула деп, Россияның эксперттери санап турар.

«Чоннун бюджет» республиканың муниципалдыг бүгү тургузугларына неперээр. Амдызында ол budget17.ru деп сайтыда кирген. Дептеринин электроннуг бижилгезинден аңгыда, порталда бюджет талазы-биле калбак тайылбырны берген дээрзин айтыры чугула. Тывада чоруп турар бо ажилды уламчылаары чугула деп, эксперттер демдеглел турар. Политиктиг болгаш экономиктиг коммуникациялар агентилелин директору Дмитрий Орлов мынча дээн: «Бо чогумчалыг ажил-дыр. Бюджет дугайында хоойлу төлевилели дээрже нарын айтырыг, ол чүгле специалистерге билдингир. Оон аңгыда хоойлунуң ол төлевилели аажок улуг хемчээлдиг болгай. Бюджет тайылбырын хамаатыларның чугаалажып өөрениген дылынга билип алыры дээш чон сонургалдыг болбайн аан».

Регион айтырыгларының талазы-биле институттун чингине директору Дмитрий Журавлев ындыг эгелекчи чорук эрге-ча-

гыргага бүзүрелди тургузар деп санап турар. «Шын эгелээшкиндир. Ындыг дептеринин арыннары санныг дээрзин билир херек. Эргелеп-башкарылга биле хосталганың аразында карыштактар турар. Эргелеп-башкарылганың кайы-даа адырында бистиң билбизивис чүүлдер хөй. Бо-даа таварылгада шупту чүүлдү билдингир кылдыр тайылбырлап бижиптери болдунмас, ынчангаш ол дептерни билдингир тайылбыр эвес, а дөзевилел деп билир херек. Бюджет айтырыгын кижинин сайгарып билири дээрже эки чүүл-дүр. Ынчалза-даа ол күзелдин аргалары кызы. Чүнү-даа кылбайн олурарының орнунга, ону-даа болза, өөренири чугула. Ындыг ажилды уламчылаар херек».

Чоокку үеде budget17.ru деп сайтыга келген кижилерге айтырыг салышкыны эгелээр дээрзин сагындыраал. Сайтының кезектеринин дугайында чоннун саналын эрге-чагыргалар билип алыксап турар. Кирген шүгүмчүлелдерни болгаш саналдарны республиканың Саң-хөө яамызы келир чылын «Чоннун бюджет» ажилдап кылып тургаш, барымдаалаар деп республика Чазааның албан-езузуңуң сайтында айткан.

Эрзинниң сайгарлыкчыларына

Моол-биле кызыгаарда турар Эрзин кожуунун сайгарлыкчыларына губернаторнун «Бир суур — бир бүдүрүлге» деп төлевилелин киржикчилеринге семинар болган.

Ол семинарга Тываның Экономика яамызының, Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының, күрүнениң Пенсия фондузунуң, лицензиялаашкын төвүнүң болгаш тус чер эрге-чагырганың төлээлери киришкен. Ол ужуражылга үезинде күрүнениң Пенсия фондузунуң төлээзи 2014 чылда Пенсия фондузунче камгаладылга дадывырының системизинге болур кол-кол өскерилгелеринин болгаш чаа чүүлдеринин дугайында тайылбырны берген. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин аш-чем продуктуларына сертификатты албан тыпсырының дугайында тайылбырны Көдээ ажил-агый яамызы биле Тываның сертификат төвүнүң ажилдакчылары бергеннер. Сайгарлыкчылар биче болгаш

ортумак бизнести деткиринин талазы-биле регионда алдынып турар хемчеглеринин дугайын сонургал турганнар.

«Семинарга дүүштүр Экономика яамызының ажилдакчылары суурларда төлевилелдерни хынап көргеннер, оларның күүселдезин бедик деңгелде деп үнелээри чугула — деп, экономика сайыдының оралакчызы Херел Бадарчы чугаалаан. — Эрге-чагырганың төлээлери биле сайгарлыкчыларның аразына үнүүшкүнүг дорт ужуражылганы кожуун чагырганың саналы-биле чоруткан бис. Ол ужуражылга сайгарлыкчы ажил-чорудулгада аскап турар айтырыгларны илередир арганы берген».

Эрзин кожуунда «Бир суур — бир бүдүрүлге» деп төлевилелде тус черниң 8 бараан бүдүрүкчүлери киржип турар. Оларның 7-зи күүсетинген болгаш амгы үеде ажил идепкейлиг чоруп турар.

Бистиң корр.

ПЕНСИЯ САНААРЫ ӨСКЕРЛИР

Россияга 2015 чылдың январь 1-ден хамаатыларның пенсиялаар эргелерин тургузарда болгаш күш-ажыл пенсиязын санаарда чаа чурумну кириер. Оон онзагай талаларына хамаарыштыр интервью бээр РПФ-тиң Тывада салбырының даргазының оралакчызы Светлана Кенденден дилээн бис.

— Светлана Караевна, Россияның пенсия системизинге кандыг өскерлишкннер болурул, тайылбырлап бээр силер бе?

— Бөгүн күш-ажыл пенсиязының хемчээли колдуунда ажил берикчилеринин ажилдакчы дээш албан пенсия камгаладылганынче кирип турар дадывырларынча хамааржып турар. Ынчангаш күш-ажыл стажы оон хемчээлинге барык-ла салдар чок, оон ужуң стажка хамаарыштыр өскерилге кылдынар.

— Чаа дүрүм езугаар пенсия санаарда, чогум чүнү кончуг кол барымдаалаарыл?

— Күш-ажыл пенсиязының хемчээлинге кижинин ажилдап ап турар акша-шалыңы, камгалалдыг стажы, дадывырлары улуг салдарлыг болур. Оон аңгыда пенсиялаар назы четкеш, ону кылдыртпайн, пенсия албайн улаштыр ажилдаан чылдары дээш немелде улуг болур. Пенсияже орай үнерге-ле, оон соонда алыр пенсиязы улуг болур.

База бир кол өскерилге — ол пенсияны коэффициент езугаар санаары. Коэффициент азы балл-биле кижинин ажилдаан чыл санын үнелээр.

— Пенсиялар аңгы-аңгы хевирлиг болгай. Чаа чурум-биле шупту хевирлерни санаар бе?

— Чаа пенсия дүрүмү күш-ажыл пенсиязының хевирлери — кырааны дээш, инвалид болганы дээш база азыракчызын чидиргени дээш пенсияларга хамааржыр.

Инвалид болганы база азыракчызын чидиргени дээш күш-ажыл пенсиязы тыпсырда, кижинин ажилдап каан стажын барымдаалап санаар негелде өскерилбес.

А күрүнө хандырылганын дан кээп турар социал пенсия, ажилдап алган тускай чылдар (выслуга) дээш пенсия тыпсыры бо-ла хевээр артар, чаа дүрүм аңаа хамаарышпас.

Күш-ажыл стажыг кижилер: I бөлүктүн инвалидтери, 80 хар четкеннер, Кыдыкы Соңгу чүкте болгаш аңаа деңештирген черлерде ажилдап, чурттал турар кижилер «соңгу чүк коэффициентинин» езугаар бөгүнде ышкаш, доктааттыг баазалыг төлевир немеп каан пенсияны алыр.

— Дыка хөй улус чаа дүрүм нарын болгаш билдинмес деп бодалдыг: бөдүүн кижилер үедеги пенсиязын боду санай-даа албас, каш коэффициент болурун

кым билир боор деп турар. Бо дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Ийе харын, кижилер бүрүзүнүн пенсиязын хевирлеп, санап үндүрери амыр эвес херек, ол социал пособие эвес-тир. Ындыг турбуже, РПФ баштаар черинин даргазы Антон Викторович Дроздов солун-сеткүүлге чаа дүрүм ындыг-ла нарын эвес деп тайылбырлап турар. Келир үедеги пенсиязының хемчээлин билип алырда, сонургалдыг кижилер ап турар акша-шалыңын, дадывыр тыртып турар акшазын, чыл санында парлап дыңнадыр пенсия коэффициентинин база доктааттыг хемчээлди билип алгаш, алыр пенсиязын чайлыг санап үндүрүп алыр.

Пенсия коэффициентинин чыл санында инфляция база Пенсия фондузунуң орулганынча дүүштүр өзүп турар. Ынчангаш пенсиялаар чылында кижилер боду баш удур санап тургаш, пенсиязының хемчээлин тодарадып алыр арга бар.

— Күш-ажыл пенсиязы алырда чеже чыл стаж база коэффициент херек боорул? Чогуур стаж ажилдап албаан кижилер назылап-кырааш, чүнү-биле амыдыраарыл?

— 2024 чылда күш-ажыл пенсиязы алырынга 15 чыл стаж херек болур. Ону 2015 чылдан ыңай бир чылдап тургаш, чоорту өстүрер: 2015 чылда пенсиялаар кижиге 6 чыл стаж херек, ам болза 5 чыл стажыг-ла пенсияны берип турар болгай. Даштыкы чурттарда колдуунда күш-ажыл пенсиязы алырынга 20 чыл стаж херек.

2024 чылда камгалалдыг стажы 15 чыл четпес эрхерэжен кижилер 60-65 харлыында социал пенсия алыр.

Ийиги кол негелде — 30 санныг пенсия коэффициентинин ажилдап алыры.

— 15 чыл стажы болгаш 30 пенсия коэффициентинин ажилдап алыры чамдык улуска берге деп бодал база бар. Маңаа канчаар харылап болурул?

— Ындыг түңнел кылырынга үндезин чок. Амгы үеде пенсиялаан улустун көвей кези 30-35 чыл стажыг болуп турар. Оон көөрге, 15 чылды ажилдап алыры ындыг-ла кончуг берге эвес. Оон аңгыда аңаа чүгле ажилдаан чылдарын эвес, а «камгалалдыг эвес» деп турар кижинин ажилдаваан үезин — шериг чораанын, уруг азыраан чылдарын, ажил чок турган үезин, инвалид уруг, улуг назылыг кижини азырап турганы дээш камгалалдыг эвес үени күш-ажыл стажынга кадып бээр. Ол үелер дээш тускай коэффициентилерни база санаар.

А ыяп-ла 30 пенсия коэффициентинин негеп турары дээрже, күш-ажыл рыногун ажык болдураары, чагаа хавынга акша бээр чорукту соксадыры, шын акша-шалыңдан пенсиялаар эрге чедип алырынга угланышкын болуп турар.

— 2014 чылда пенсиялаар кылырынга чүге садып турарыл? Ол кижилер пенсия эргезин куду дүрүмү эвес бе?

— 2014 чылда күрүнө эвес пенсия фондуларын чыдалыг акшаны камгалаарулга-биле акционержилдеп турар. Ынчангаш ол үенинтинде хамаатыларның чыла акшазы пенсиязының камгаладыг кезээнге кирер.

Бөгүн күш-ажыл пенсияны кол өзөө камгала кезек болуп турар. Ону пенсиялаарына санап турар, капитал чыл санында чыла акшаны инвестициялаан бодаарга, элээн шору делиг болуп турар.

Пенсия чыылдазы чоннун ону пенсиялаар үези кижиге инвестициядан кыла орулга-биле каттай бүрүп бээр.

— 2015 чылдың январь 1-ден эрте пенсиялаар баштар бе?

— Ийе, эрте пенсиялар баштап турар. Хоралыг болуу айылдыг бүдүрүлгеден аңгыда кижилер пенсия назыдан эрте пенсиялаар.

Амгы үеде эрте пенсияны корпоративтиг пенсия системизинче шилчидер дугайы хоойлу төлевилели бар. Ынчангаш бүдүрүлгеден ажилдап кижилер албан пенсия камгалалыга немей корпоративтиг пенсия хандырылганын турар болза, оларга үндүрүлгелдези ышкаш, идиг берикчилерни көрүп каан.

— Хуу сайгарлыкчыларның база боттарын хуу ажил-биле хандырып турар өске-даа кижилеринин пенсиязын канчаар санаарыл?

— Хөлезилег ажилдакчыларның-биле дөмей-ле. Күш-ажыл пенсиязы камгалалдыг пенсия болгаш чыылдалыг пенсия кылдыр эде көрдүнер. Камгалалдыг пенсияга доктааттыг төлевир тургустунар. Чыылдалыг пенсия бөгүн чыылдалыг кезек күш-ажыл пенсиязын канчаар кири санаттынып турар, ынчаар санаттынар.

Камгалалдыг пенсияны санаарда, хуу ажилдыг сайгарлыкчыларның күш-ажыл стажының үргүлчүлелди, шилчидер турар камгаладылга дадывырлары, орай пенсиялаары аңгы-аңгы ышкаш байдалдар улуг салдарлыг болур. Хуу сайгарлыкчы пенсия үнерде база-ла санныг коэффициентинин, чыл стажы ажилдап алыр болур ужурулг.

Надежда ЭРГЕ

Адалар шуулганынга

АЧАЗЫ — ӨҢНҮҮ

Адалар хүнүнүн бүдүүзүндө Чаа-Хөл ко-
жуунун школаларының өөреникчилери-
нин аразынга 7 айтырыгларга 2—11
классларның өөреникчилери 870 оолдар,
уруглар бижип харыылаан. Адалар хүнүн-
ге тураскааткан «Төгерики столга» чу-
гаанын киржикчилеринге ооң түңнелде-
рин Чаа-Хөл кожуунун чагырыкчызының
социал политика талазы-биле оралакчы-
зы Чодураа Кенден дыңнаткан.

«Кымга дөмей болуксаар сен?» деп ай-
тырыгга харыыларынга Тываның Баштыңы
олбан Кара-оолдун, Россияның камгалал
ыйды Сергей Шойгунун, Россияның Прези-
денти Владимир Путинниң, спортчулар Олан
ттын, Аяс Монгуштуң, Сайын-Белек Түлүш-
н, Лориса Ооржактын, Эрес Кара-Салдың ат-
рын өөреникчилериниң 48 хуузу бижээн. Бо
айтырыгга харыылаан өөреникчилериниң ара-
ндан 180 оолдар, уруглар (шупту 23 хуузу)
хүнүн төрөөн адазынга дөмей болуксаар бис
а харыылааны өөрүнчүг. Уруг-дарыы оларга
ргаарланып, адазынга дөмей болуксаар
алар Чаа-Хөл кожуунда эвээш эвес. Чаа-Хөл
урдан М.Т. Ак-Лама, Ш.У. Очур, Ак-Туругдан
Р. Хунай-оол, С.С. Дагбажык, Кызыл-Дагдан
Л.Ховалыг дээш, өскелерни-даа адап болур.
кы-төлүн чааскаан азырал өстүрүп, кижизи-
п чоруур адалар бар: Чаа-Хөлде — 13, Шан-
да — 3, Ак-Туругда — 6, Кызыл-Дагда 5
жи. Оларның уруг-дарыы ачазыга дөмей
луксавай канчаар.

«Өг-бүлелерде эң кол черни кым ээле-
п арыл?» деп айтырыгга харыылааннарның
хуузу авалары деп бижээн. Ачалары деп
ап чоруурлар 27 хуузу. Адаларның өг-бү-
линиң баштыңы боор туружу көшкөөн дээр-
а харыылар көргүзүп турар чадавас. Ын-
та-даа уруг-дарыының авазын өг-бүлениң
тинде айтырыгларны шийтпирлээр кол
ки кылдыр көөр, боду аал даштының ажил-
лезин бүдүрер эрлер база бар-ла болгай.

«Берге байдалга таваржы берген джик
сен, эң-не баштай кымдан дуза дилээр
сен?» деп айтырыгга харыылар мындыг. Ада-
иезинден дузаны хамыкты мурнай уруглар,
оолдарның 25 хуузу дилээр, чүгле авазын-
дан — 35 хуузу, чүгле ачазындан — 15 хуузу,
башкыларыннан — 15 хуузу, арткан 11 хуузу
эш-өөрүнгө, акы-дунмаларындан дилээр. Ан-
кетада бо айтырыгларга харыылаан өөреник-
чилериниң социал байдалы аңгы-аңгы дээрзин
көргүзүп турар магат, чүге дээрге оларның
аразында өскүс-чавыс, төрелдери, башкыла-
рындан аңгыда, чоок кижилери чок уруглар
бар болуп болур.

«Ачам — мээң бүзүрелдиг өңнүүм-дүр»
деп бо хүнде бүзүрелдиг-биле чугаалап
болур сен бе?» деп айтырыгга оолдар, уруг-
ларның 79 хуу «Ийе» деп харыылааны база
өөрүнчүг. Моон алгаш көөргө, адаларның хөй
кезининге ажы-төлүнүн бүзүрели улуг, эр киж-
и — уруг-дарыының чөлөнгижи, камгалакчы-
дыр. Арткан 21 хуузу адаларын бүзүрелдиг
өңнүүм эвес деп санап чорууру хомуданчыг.

Ада кижик каныг болур ужурлугул? Бо
айтырыгга школачыларның хөй кезин ачазы
арага-дары ишпес, ажы-төлүнгө ынак, ажыл-
агыйжы, дидим болур ужурлуг деп бижип ха-
рыылап, ада кижиниң эң эки талаларын айты-
каннар.

Адалар хүнүндө «Төгерики столга» ооң
киржикчилери анкетада айтырыгларга Чаа-
Хөл кожуунун школаларының өөреникчиле-
риниң харыыларынга даянып, ада-ие болгаш
ажы-төл, уруглар кижизидилгези, ада киж-
иниң уруг-дарыынга үлегер-чижээ дээн ышкаш
чүүлдерни сайгарып чугаалашкан. Анкетада
айтырыгларга школачы оолдар, уругларның
харыылары өг-бүлениң, ада-ие болгаш олар-
ның уруг-дарыг кижизидилгезиниң байдалын
көргүскен «көрүнчүк» деп олар демдеглед, ай-
тырыгларга харыыларны кичээнгейге ап ажыл-
даарын саналдааннар.

Александр ЧИГДЕН.

ТӨЛЕПТИГ
АДАЛАР

Ноябрь 15-те Ээрбек суур-
нуң дыштанылга «одаанга»
Адалар хүнүнгө тураскааткан
«Төлептиг ада» деп мөөрей
болуп эрткен.

Мөөрей таныштырылга, хөг-
мнүг байыр, бичии уруг-
рының чажын өрүүр, амыды-
лдан эскериглер, солун ужу-
лдар болгаш айтырыг-харыы
эринге болган. Эге класс-
рының «Ыры» бөлгүмүнүн кир-
икчилери ырлап, шүлүктөп,
нчылап самнаан. Суурнуң ада-
р чөвүлелиниң даргазы Вале-
рий Александрович Хүрең-оол
далар дугайында чугаалап, кир-
икчилерге байыр чедирген.

Мөөрейге 1-ги черни — Ана-
лий Маадыр-оолович Опей-оол,
убутун одакчызы; 2-ги черни —
Иоанн Мөңгеевич Саая, техно-
л башкы, амгы үеде хүндүлүг
штанылгада; 3-кү черни Андрей
ро-оолович Ховалыг, физика, ин-
форматика башкызы алган. Ти-
икчилерни хүндүлүг бижиктер
алгаш өртектиг белектер-биле
аннаан.

Клубтуң удуртукчу директору
Сергеевна Сарыг-оол база уран
үл удуртукчу Рада Анатольев-
на Ондар чонга солун кезээни эки
организаастаан.

Лориса СААЯ.

Ээрбек суур.

Ажыл-ишке шылгарааш,
Ажы-төлгө хүндүткелдиг,
Ада кижик алдар-ады
Алдын Хүн дег бедик болзун!

Чурукта: Эрзин кожуунун «Бай-Даг» КУБ-тун
мун малдыг малчыны, 2011 чылда Наадым чем-
пиону, үлегерлиг ада Байыр Мандал.

Россияның Президентизиниң
шаңналын алып

Кызыл хоорайның шко-
лачылары, регион хемчег-
лериниң тилекчилери, №5
гимназияның өөреникчиле-
ри Андрей Иванов, Анас-
тасия Пикалова болгаш №1
школаның өөреникчизи
Александр Лопатин олар
Россия Федерациязының
Өөредилге болгаш эртем
ямызының дужаалын езу-
гаар Россияның Прези-
дентизиниң шаңналының
ээлери болганнар.

Ол ышкаш Тываның лицей-
интернадының өөреникчизи
Күдөр Айыыжы, Тываның көдээ
ажыл-агый техникумунун сургуу-
лу Ирина Мананникова, Р.Д.
Чыргал-оол аттыг ниити-билиг
уран чүүл школа-интернадының
өөреникчизи Аялга Мижит-Дор-
жу болгаш республиканың элээ-
дилерниң спорт школазында
өөренип турар Чаян Монгуш
олар база ол шаңналды алып
болганнар.

Россияның Президентизиниң
шаңналы дээш мөөрей «Өөре-
дилге» мурнады хөгжүдөр на-
ционал төлөвилелге дүүштүр,
Россияның аныяктарының чаар-
тыкчы аргаларына байдалдар-
ны тургузары-биле эртип тура-
рын сагындыраал. Салым-чаяан-
ныг, өөреникчел аныяктарның
национал төлөвилелге киржил-
гезин ниитилелди сайзырады-
рының эң чугула хевири болгаш
курлавыры деп көрүп турар.

Мурнады хөгжүдөр национал
төлөвилелдин ол угланышкы-
ны чыл санында Россияның бүгү
регионнарындан 5350 салым-
чаяанныг аныяктарны илередип
тыварын көрүп турар. Россияның
Президентизиниң Чарлыын езу-
гаар чурт болгаш делегей олим-
пиадаларының тилекчилери
болгаш шаңналдар алыкчылары
60-60 муң рубльди алып, регион
болгаш Россия олимпиадала-
рының тилекчилери 30-30 муң
рубль-биле шаңнадыр.

Доозукчуларны — күш-ажылче

Доозукчуларны күш-
ажылга хаара тударының
программазын Тывада
ажылдап кылып турар.

Ындыг шийтпирни Тываның
Чазаанга болган Аппарат хура-
лынга хүлээп алган, аңаа дээди
өөредилге болгаш профессио-
нал-техниктиг өөредилге албан
черлерин доосканнарны ажылга
хаара тударының айтырыын сай-
гарган.

Тываның өөредилге болгаш
эртем сайыдының бирги оралак-
чызы Владимир Ооржактын дың-
натканын езугаар алырга, 2013
чылда республикада болгаш оон
дашкаар өөредилге албан черле-
рин 4974 кижик дооскан. Дээди
профессионал эртемни 1538
кижик, ортумакты — 1285, эге би-
лигини — 2151 кижик чедип алган.
Олардан 1648 кижик Россияның
Өөредилге ямызының сүмезин
езугаар ажыл-агыйга кирип
алган. Олардан мергежил аайы-
биле ажылдап турарлар 69 хуу,

холуштак мергежилде — 5 хуузу,
өске ажылдарда — 26 хуузу
хаара туттунган.

2013 чылда 122 кижик «кызыл
дипломнуг» дооскан, ол дээр-
ге 2012 чылдаазындан 33 хуу хөй.
Олардан 82 специалист боттары
ажылга тургустунуп алган, дөрт
кижик өөредилгезин аспирантура-
да уламчылавышаан, 36 кижикде
ажыл чок.

Доозукчуларның дыка хөйү
«Өөредилге болгаш педаго-
гика» мергежилде тургустун-
ган — 274 кижик, көдээ болгаш
балык ажыл-агыйында — 278
кижик, аш-чем продуктулары-
ның болгаш хереглел бараанна-
рының технологиясында — 278
кижик, кадык камгалалда — 180
кижик, культурада болгаш уран
чүүлде 75 кижик кирген болуп
турар. Арга-арыг курлавырла-
рын бүдүрери болгаш болбаазы-
радыры адырда эң эвээш — 15
кижик ажылдай берген.

Өзүлде улуг

Тываның Көдээ ажыл-
агый болгаш аш-чем ямы-
зының калбак коллегия ху-
ралына бо чылдың эрткен
тос айларының түңнелин
үндүргөн.

Январь — сентябрь айларда
малдың болгаш куштуң ээдин
10,2 муң тоннаны бүдүргөн, ол
дээр-ге эрткен чылдың бо ден-
нелиннен 102 хуу болган. Сүт
бүдүрүлгези — 50,3 тонна, дүк
5,5 муң тонна четкен. Эъттен
чартык фабрикактар бүдүрүлгези
ол үеде 23,8 хуу өскөн. Чалаң сүт
продукциязы — 19,6 хуу.

Мал продукциязының бүдү-
рүлгезиниң өзүлдези республи-
када мал бажының санының
өзүп турары-биле холбашкан.
Мыйыстыг бода малдың баш
саны октябрь 1-ниң байдалы-би-
ле 173,1 муң, шээр мал — 1 мил-
лион 286, чылгы — 60,5 муң баш
четкен. Мыйыстыг бода малдың
баш саны Кызыл, Таңды, Өвүр,
Сүт-Хөл, Бай-Тайга болгаш Каа-
Хем кожууннарның ажыл-агый-
ларында хөй өскөн. Таңды, Кы-
зыл, Өвүр кожууннарның мал-

чыннары шээр малдың баш
санын көвүдеткен.

Мал оолдаашкынын чогулмачы-
лыг чорутканындан малдың чаш
төлүн менди алганнар эвээш
эвес болган. Чижээ, Мөңгүн-
Тайга кожуунда Арина Лопсан
100 хойдан 140 хураганны,
Бай-Тайгада Буян Дамбий биле
Өвүрде Байлакмаа Базыр-оол
олар 135-135 башты алганнар.

Мал бажының өскени болгаш
ооң продукциязын хөйүнү ап
турары республиканың тускай
сорулгалыг программаларын, гу-
бернаторнуң «Бир суур — бир
бүдүрүлгө» деп төлөвилелин күү-
седиринге эки салдарны чедирип
турар дээрзин яамының колле-
гиязынга демдеглээн.

Эртип турар чылда садып
алганы сүткүр малды тудары-
биле элээн каш биче сүт фер-
маларын тургускан, Чеди-Хөл,
Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик болгаш
Таңды кожууннарда биче цехтер
болгаш сүт хүлээп алып пункту-
лар ажыттыган.

ТР-ниң албан-езуунун
сайтызындан.

«УЧАСТОК ТӨЛЭЭЗИНИНЧ ЧАҢГЫС ХҮНҮ»

Иштики херектерде

Ноябрь 17-де Россия-ның участок төлээзининч хүнүгө болгаш участок төлээлерининч албанының үндезилеттингенден бээр 90 чылынга тураскаадып, «Полицияның участок төлээзининч чаңгыс хүнү» деп, солун акцияны ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаны организаастаан.

Айткан хүнде болгаш шакта РФ-тиң ИХЯ-зының Кызыл хоорай талазы-биле эргелелинге ИХЯ-ның хөй-ниити чөвүлелининч кижигүнү, Тываның Улустун артизи Станислав Ириль болгаш мас-салыг информация чепсектерининч төлээлери чыгып келдвис. Кызыл хоорайның Хөй-ниитининч айыыл чок чоруунун полициязының начальнигининч оралакчызы Орлан Сарыгбайның ажылдаар өрээлинде хоорайның участок төлээлери чыгып келген болду. Олар ажылдап үнерининч бетинде дүүнүгү хүннүг дугайында байдал-биле таныжып ал, бөгүнгү чаа даалгаларны хүлээп алыр.

Орлан Эвитович Сарыгбай участок төлээлеринге тайылбырын мынчаар эгеледи:

— Кызыл хоорайның девискээринге айыыл чок чорукту хандыраары-биле янзы-бүрү хемчеглерни ал чорударын уламчылаар-дыр бис. Кирген билдиришкиннерден алырга, № 3 ортумак школаның идик-хеп солуур өрээлинден өөреникчи уругнуң идиктерин оорлап алгаш барган. Кочетов кудумчузунда аптекага эм-таң садып ал турган пенсионер угбайның акшазының хавын уштуп апарган. Бо оор чоруктарга хамаарыштыр кеземче херектерин оттурган. Ол ышкаш каът бажың чанынга тургузуп каан «9» машинаны оорлаан. Боттарыңарның девискээрлеринерде ойнаар автоматтар ажыдып алган база пиво садып турар киоскилерге онза кичээнгейни салыңар! «Чаңгыс хүннүң квартираларының» талазы-биле аажок хөй хомудалдар кээп турар. Кожаларга аныктарның дааш-шимээни дыш бербес, подъездилер ишти бок-чам, оон кедерезе, чокшуп үнерлер. Ынчангаш чаңгыс хүн хөлезилелге берип турар квартираларны шуптузун хыналдага алыр! Өг-бүлезинге чогуш-содаа үндүрер эзирик хамаатылар-биле шыңгыы ажылдаар. Иштики херектер органнарынче чаңгыс дүне кирген 120 билдиришкиннинч 110-у участок төлээлеринге хамааржыр-дыр. Ынчангаш кижиги бүрүзү бодунун девискээринге корум-чурумну шыңгыы тудар. Бир эвес истекчининч, эксперттинч азы дүрген хөделир бөлүктүн дузазы херек апарза, ИХЯ-ның дежурный кезээнче дарый дыңнадыр!

Участок төлээлерининч ажылдаар хүнү эртеннинч-не мынчаар эгелээр. Чурттакчылардан кир-

Чечек-оол Ооржак — полицияның улуг участок төлээзи, майор.

ген хомудалдарны сайгарып, хыналда ажылдарын чорудуп турда дүн ортузу-даа чеде бээр дээрзин шагдаалар чугаалады.

Кызыл хоорайда ниитизи-биле 30 участок төлээлери бар, бо санче даргазы болгаш оралакчызы база кирип турар. Хоорайны 28 участок девискээри кылдыр чарган. Өске кожууннарда бодаарга, Кызыл хоорайда байдал нарын дээрзи билдингир, дүн-хүн дивейн, чондан хомудал, дыңнадышкыннар кээр. Орлан Сарыгбайның чугаалап турары-биле алырга, ажыл аажок чай чок. Чаңгыс хүн кирген билдиришкиннеринч барык 90 хуузу участок төлээлеринге кээр.

Станислав Ириль барыын девискээрининч участок төлээзи Влад Ведерников-биле, «Плюс информ» солуннуң корреспондентизи мурнуу девискээрининч участок төлээзи-биле дээш, тус-тузунда чоруптулар. А бистерге арга-дуржулгалыг, шыырак участок төлээзи Чечек-оол Төгүс-оолович Ооржак таварышты. Шагдааның ажылынга бердингенин, алыс биче сеткилдин, чугаалажы бергеш-ле, эскерип кагдым. Чечек-оол Төгүс-оолович Чадаананың 3 дугаар школазын дооскан. Шериг соонда политехниктиг институтту дооскаш, ИХЯ-га ажылдап эгелээн. 2003 чылда Кызыл хоорайның чөөн девискээринге участок төлээзинге ажылдап турда шагдааларның чедишлези-биле 2006 чылда солагай таланың дачаларынче шилчидипкен. Ында колдуунда көдээ черлерден көжүп келген чон чурттап турар болгаш, корум-чурум айтырыы нарын.

Амыдыралдың берге байдалыга таварышкан өг-бүлелер, шийтирип, хосталгазын казыттырып чорааннар, ажыл чок хамаатылар хөй. Чеже-даа берге болза, аныяк шагдаа ажылдакчызы кижиги бүрүзү-биле чугаалажыр эвин тып ал, ажылды багай эвес чорудуп келген. Хоорайның эң-не берге девискээрининч корум-чурумун харыылап турган шагдаа 2013 чылда өг-бүлезининч аайы-биле чөөн девискээрни катап хүлээнип алган. Амгы үеде ол чөөн девискээрининч барык 4 муң хире чурттакчы чонунун айыыл чок чоруун хандырып турар.

Улуг участок төлээзининч ажыл-агыйы-биле чоок таныжып алыр дээш Чечек-оол Төгүс-ооловичини эдерип чоруптувус. Кирген хомудал билдиришкиннер аайы-биле баштай хамаатылардан тайылбыр ап, чугаалажыр болду. Ровенская кудумчузунга чеде бээривиске, бажыңының чанында борбак садыгда ажылдап турар угбай кезээки үеде эзирик, аныяк оолдарга эттеткенин чугаалады. «Пиво эккелбес болзуңза, шорун» — деп кыжанып турганын угбай участок төлээзинге тайылбырлап олурду. Амгы үеде киоскилерге пиво сатпас болгай, ынчалза-даа дем эзирик оолдар чажырып садып турар деп бодап, халдап эгелээн. Садыгжы угбайны кудумчузе ушта соп алгаш, черже уjur идип, тепкил-даа турган. Чаян болуп, бажыңындан угбайның өөнүнч ээзи болгаш уруглары үне халчып кээрге, оон чоруй барган. «Бо үениң ажы-төлүнүнч каржы-дошкунун, коргунчуун» — деп, 40 ажыг харлыг хире херээжен

муңгарап чугаалады. Участок төлээзи тайылбыр ап, кылдыр ужурлуг ажылын кыла берди, ону маңаа кириери артык деп бодап тур мен. Херээженни Кызылдың полиция эргелелинге манаар болган. Ол угбай, мени база полиция ажылдакчызы деп бодаан боор, менче көрүп алгаш, бүзүрел, идегел-биле таварылганы тайылбырлаарга, иштимде шала эпчоксунуп олурзумза-даа, бодумну хензиг када шагдаа кижиги кылдыр бодай кааптым.

Дараазында Маяковская кудумчузунга чеде бердивис. Бичи уруглуг болгаш даштыгаар үнүп шыдавас 30 хире харлыг аныяк херээжен бажыңынче чалады. Ооң дуңмазы Сочиге шериг эрттиргеш чанып олур, поездиге ноутбук, идик-хеве, документилери, акша-хөреңгизин оорладып алган. Поезд иштинде шагдааларга чугааларга, херекке албаанының дугайында угбазынче дыңнаткан. Сактыр силер бе, Хабаровскиден Тываже чанып кел чораан студент уруг соталыг телефонун поездиге оорладып алгаш, Кызылдың полиция эргелелинге долгаптарга, ажылдакчыларның дарый хөделгенининч түңнелинде поезд иштинде корум-чурумну хайгаарап чоруур шагдаалар телефонну тып алгаш, ээзинге эгиткен. Бо дугайында радио-телевиденинге чугаалап турган болгай. Чечек-оол Төгүс-оолович шериг оолга хамаарыштыр дарый хемчеглерни алырын чугаалады. «Дүргедевес болза, дуңмамның Красноярскиден кээр акшазы чок» — деп, херээжен дүвүрел-биле чагыды.

Машина иштинге кады чорааш, Чечек-оол Ооржактың өг-бүлезининч дугайында билип алдым. Өөнүнч ишти почта салбырында ажылдап чоруур, өг-бүлө 3 ажы-төлдүг. Улуу 14 харлыг, бичиизи уруглар сады барып турар. «Ажылдың чай чогуңдан ажы-төлүмче чогуур кичээнгей салып четтикпейн турар мен. Эртен эрте удуп чыдырда ажылдап үнгеш, кезээ база-ла удуп каарга, чедип кээр-дир мен. Өөм ишти ажылымын билир болгаш, мени доктаамал деткип чоруур, ол дыка өөрүнчүг» — деп, шагдаа чугаалады. Улуг огу ачазы ышкаш полицейжи болуксаар, оон бичиилери ам-даа шала чаш. Чечек-оол Төгүс-ооловичининч кады төрөөн дуңмалары студентилер болгаш, акызы оларны караптап, дузалажып чоруур. Ада-иези шагдаа оглунга чоргаарланыр. «Бичи тургаш, космонавт болуксаар, улуг акым-биле оларны өттүнүп ойнап халчып-ла турар бис. Ам иштики херектер органнарынга ажылдап, чонумнуң айыыл чок чоруун хандырып, чуртумга үлүг-хуумну кириштирип чоруурумга өөрүүр-дүр мен» — деп, участок төлээзи чугаалады.

Каа-Хем суурнун 2 дугаар Серебрянка кудумчузунга чоок-шулай бээривиске, бир угбай

уткуп алды. Кудумчуунуң ызыгыттары аажок хөй, эрткен-кен кижилерге, ылаңгыя ажы-төлче, халдап тура канчаар-даа аайын тыппайн лицияже долгаанын тайылбырлады. Ындыг кончуг узун эвес кудумчууда бажыңнар ыттары хөй. Бөрү уксаа хемчег мактыг аажок улуг, шыгыттар бар дээрзин угбай билип алдымыс. Кижиги халдап турар ол ыттарын хыңнарынга дораан четти ээлериинч шоолуг-ла то чогуң кайгадым. «Бистиң ызыгыт кижилер ызырбаан, хемчег чок амытан ышкажыл, коргудуп турганы ол ыйнаа дээш, херекке албас. Ынча Чечек-оол Төгүс-оолович шыңгыырадып, ыттарын раан баглавас болза, гаал онаар дугайында сандырды. Ам кээп, чурттакчы орталанып келген чүвө-дөмей, ыттарын дарый баарын аазадылар.

Участок төлээзи кижиги улуг психолог база болур ве-дир дээрзин билип ал. Чечек-оол Төгүс-оолович бүрүзү-биле эп-чөп-биле гаалажыр, байдалды хан эки билип алырын кызы дээш ындыг хевирлиг. Адың аайы-биле чамдык черге шириин апарып, херек за, шыңгыы негелдени кай эргелиг. Угбайның чугаатары-биле, кончуг ызы Соня, Тоня, Зоя дээр ыттар шагдаа бичи-даа кортпас болду. Бо ажылдап келгеш, чындыг таварылгаларны көрдү дээрил. Чечек-оол Ооржак бажыңнарга баргаш, ээле үндүрүп алыры-биле өл сыгырыптарын магададым. база шагдаа кижининч бир сээ деп билдим.

Мындыг хевирлиг үе диртпейн эрте берди. Сап сеткилининч ажыы-биле чугалажыр, кижизиг, арын-шырычазык, хөглүг участок төлээ Чечек-оол Ооржак-биле хүн кады ажылдааным ут дурбас болуп арткан. Ажылга кызымак, билии шыгыр нарын байдалды дарый башрып шыдаар, быжыг туруш участок төлээзинден дыка чүүлдерни дыңнап, ажылда чажыттарын-даа билип алды. Амыдыралда мындыг участка шагдаалары хөй болза, чон айыыл чок чоруу — идегел холдарда.

Үнүп келгеш, бодумну улуг шагдаа кижиги кылдыр бода чүге-ле ийик, долгандыр улус кичээнгейлиг көрүп тур мен. Участок шагдаазының ажылы че ханыгып кире бергеним боор...

Алдынай БАДЫ-ХО

Чингис СААЯНЫНЧ тыртырган чуруу.

КУДУМЧУ КЕЖИП БАР ЧОРААШ...

Дорт харылзаа

(Уланчызы. Эгези №
(18406), ноябрь 12,
(18407), ноябрь 14 («Шын»

Кыма Хомушку, Кызыл

Красноармейская 168
бажыңның мурнун-
орукту эрткен чылын
салтылаан. Кудумчунуң
биле төнчүзүнде
полицейжилерни
биле а ортузунда чок. Ав-
томашиналар бажың мурнун-
аажок дүрген маңаңыр,
ажы-төлге айылдыг.
Кочетов чанывыста Кочетов
дугаар бажың чанында
бадал база мындыг. «Чыдар
полицейжилерни» кандыг
орукту езугаар салып тура-
а?

Оюмаа Оюн:

Орук шимчээшкннериниң
чүүлдерин чоруда-
а дугайында 52605-2006
орукунуң күрүнө стандартта-
а езугаар чуртталга бажың-
орукунуң мурнунда оруктарга
«бөлүктөр» салыры көр-
үзүз. Үстүндө айыткан күрү-
стандарттарының 6,2 пункту-
а езугаар «дөңгөлүктөр»
оредилге-кижизидилге албан
орукунуң, уруглар ойнаар,
кижи чыгыр дыштанылга
орукунуң, стадион, вокзал,
кижи кудумчу кежип эр-
садыглар чанынга болгаш
орукун чергелиг улуг кудумчу-
га салыр. Орукка «чыдар
полицейжилерни» үстүндө док-
таан тускай чурум езугаар
орук-дыр ийин.

Совет үеде хоорайга ма-
каның дүргенин чүглө 50
метрден эртир улгаттыр-
а. Ынчан машина-балгат
аш болгаш байдал чүгээр
танын сактыр мен. Амгы
е машина-балгаттың көвү-
ни-биле 30 километрден
аттырбас кылдыр чүге

доктаадып болбазыл?

Оюмаа Оюн:

Совет Эвилели дүшкен
соонда орук шимчээшкнне-
риниң дүрүмү хей катап өскө-
рилген. Амгы үеде РФ-тиң орук
шимчээшкннериниң дүрүмүн
езугаар чурттакчылыг черлер
чанынга чолаачылар машина-
ның халдырын шакта 60 кило-
метрден көвүдөтпөс ужурлуг.
Бо чылдың 9 айының дүргүзүн-
да республикага 7861 чолаа-
чыны дүрген халытканы дээш
торгаалдарга онааган. Эрткен
чылдын бо сан-чуралай 2796 тур-
ган болза, амгы үеде 181,2 хуу-
га көвүдзөн.

Тывага 5 чыл бурун-
гаар ИХЯ-ның сайыды Алек-
сандр Лобанов чаа ажилдап
келгеш, машиналарны шын
тургузарының (парковка)
дугайында тускай хоойлу-
дүрүмнү үндүргөн болгай.
Амгы үеде ол доктаал күү-
сеттинмейн турар. А өске
хоорайларда бо талазы-биле
хемчээп ап, ажилдап каап-
кан.

Оюмаа Оюн:

Кызыл хоорайны ба-
рык чүс чыл бурунгаар кылып
эглээнин билер силер. Ын-
чан машина-балгат эвээш тур-
ган болгаш хоорай тудуунуң
төлөвилелин ол үениң негелде-
леринге дүштүр кылган. Амгы
үеде машина-балгаттың саны
көвүдзөн, 2013 чылдың август
айда республикага 66 муң 319
машина-балгат бүртүктеткен.
Байдалды шийтпирлээри-биле
ОШАЧКИ ажилдакчылары
хемчеглерни ап чорудуп, чогуур
албан черлеринче дилег-чагаа-
ларны кириген. Хоорайда ма-
шина тургузуп болбас черлерге
орук демдектерин салган. Бо
талазы-биле орук дүрүмүн ха-
жыткан чолаачыларга админис-
тративтиг херектерни онаап,
эвакуатор-биле машиналарын

хавырып-даа турар. 2013 чыл-
да мындыг дүрүм хажыткан
2297 чолаачыга хамаарыштыр
торгаалдарны онааган.

Хоорайда машина-бал-
гатты, ылаңгыя Газель мар-
шруттарын хеп-хенертен хы-
наар чорук чок, ийи-чаңгыс
төп почта чанынга хынаарга
корум-чурум талазы-биле че-
димче чок болуп турар-дыр
ийин. Чолаачылар болгаш
чадаг кижилер-биле кижизи-
дилге ажилын чорудары чу-
гула!

Оюмаа Оюн:

Үстүндө чугаалаанывыс
ышкаш, «Эзирик чолаачы»,
«Пешеход», «Мопед», «Марш-
рутка» деп дарый хөдөлүр хем-
чеглерни удаа-дараа чорудуп
келген бис. Бо хемчеглер
үезинде ОШАЧКИ ажилдакчы-
лары хоорайның озал-ондак
талазы-биле нарын девискээр-
лерин өөренип көөр болганда,
чөөн талада улуг улустуң бол-
гаш уруглар поликлиниказы,
40 дугаар садыг чаны, Салчак
Тока кудумчузу дээш, өске-даа
девискээрлерде ажилдап турар.
Маршрут таксилери — ОШАЧКИ
ажылдакчылары-биле каттай хо-
райның чагырга чери, үндүрүг
албан чери, транспорт инспек-
циязының шыңгыы хыналда-
зында. Хемчеглерниң үезинде
массалыг информация чепсек-
териниң ажилдакчыларын ча-
лап, түннелдерин радио-теле-
видениеге чырыдып турар бис.

2013 чылдың 9 айында
республикага 77110 орук
дүрүмүнүн хажыдышкынын
илереткен. Эзирик байдалга
автомашина башкарып чораан
3690 чолаачыны туткан. Орук
дүрүмүнүн хажыдышкынынна-
рының болгаш өске-даа айты-
рыглар талазы-биле ОШАЧКИ
албанының 5-22-22 «бүзүрел
телефонунче» долгап болуру-
нарны дыңнаттывыс.

Уругларның К.Чуковский аттыг библиотеказының даштында байдалды көрээликер. Ду-
нда Ажаалда банкызынга келген машиналар канчаар халдып турар-дыр! Ужуру бол-
унда Ажаалда банкызынга келген машина-балгат тургуспас ужурлуг. Амгы үеде
уруглар кирер албан чериниң чанынга машина-балгат тургуспас ужурлуг. Амгы үеде
библиотеканы машиналар «үгөп» алган деп болур. Мындыг байдал кажан өскөрүлүр?
Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

Автордан: ОШАЧКИ ажилдакчылары-би-
«Дорт харылзаа» мындыг хевирлиг телефон
чыштыр чоннуң идепкейлиг кижилге-би-
доозулган. Материалдың узай бергенинен
рт харылзааны» үш дугаар үндүрүлгөдө
чылап турарывыс бо. Орук инспекторлары-
ажылы барык «көзүлбөс» деп чурттакчы чон
удал кириген. Ындыг-даа болза, редакцияже
таан улус айтырыгларын салып, орук инспек-
тарының херек кырында чорудуп турар улуг
ла-агынының дугайында билип алган. «Дорт
ылаңгыя» айтырынга хамаарыштыр ада-
ер ажы-төлүн карактап, ылаңгыя орук
иниң дүрүмненин катап-катап сагындырары

чугула! ОШАЧКИ-ниң рота командири Алексей
Седенниң чугаалап турары-биле алырга,
бо хуннерде хоорайда «Торгалдар», «Так-
си», «Бияш кезери» деп акцияларны чорудуп
турар. Оон мурнунда торгаалдарын төлөвзөн,
чөпшээрел чокка улус сөөртүп «такси» кылдыр
ажылдаарын уламчылаан болгаш хоойлууга удур
ажылы кезип сөөрткен чолаачыларны шыңгыы хы-
нап турар! «Дорт харылзаага» Мөңгүн-Тайга,
Сүт-Хөл, Тере-Хөл, Тожу, Бии-Хем кожууннар-
ның чурттакчы чонун идепкейжи болурунче кый-
гырдым.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Тыва Республиканың Баштыңының
ЧАРЛЫКТАРЫ

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажил-
дакчызы» хүндүлүг атты Л.И. Судеркинага тыпсырының
дугайында

Хей чылдарда ак сеткилдиг болгаш үре-түннелдиг күш-ажылы
дээш «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдак-
чызы» хүндүлүг атты Кызыл кожууннуң Каа-Хем суурда «Т.Б.
Куулар аттыг ортумак ниити өөредилгениң дугаары 2 школазы»
муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге чериниң математика
башкызы Любовь Ильинична Судеркинага тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың ноябрь 11

№ 220

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының
Хүндүлел бижии-биле О.Б. Адыяны шаңнаарының
дугайында

Өрттү өжүреринге көргүскен эрес-дидим чоруу дээш Тыва Рес-
публиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-би-
ле Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунда Кундустуг суурнуң
«Ортумак ниити өөредилгениң школазы» муниципалдыг бюд-
жеттиг ниити өөредилге чериниң эге класстар башкызы Ольга
Борисовна Адыяны шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың ноябрь 11

№ 221

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының
Хүндүлел бижии-биле С.К. Дадыр-оолду шаңнаарының
дугайында

Көдээ ажил-агый адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг күш-
ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазы-
ның Хүндүлел бижии-биле тараачын (арат) ажил-агыйының баш-
тыңы Саглай Көк-оолович Дадыр-оолду шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың ноябрь 11

№ 222

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының
Хүндүлел бижии-биле М.А.Н. Чамыкайны шаңнаарының
дугайында

Хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва Респу-
бликаның Баштыңы-Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле
Улуг-Хем кожууннуң хоочуну Михаил Ак-Наваевич Чамыкайны
шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың ноябрь 11

№ 223

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг
атты Б.А. Тугур-оолга тыпсырының дугайында

Хей чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва Респу-
бликаның алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Россия Федерация-
зының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада килдизиниң удур-
тукчузу Баяна Алексеевна Тугур-оолга тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың ноябрь 11

№ 224

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазының
Хүндүлел бижии-биле Б.Б. Кужугетти шаңнаарының
дугайында

Иштики херектер органнарынга хей чылдарда ак сеткилдиг
күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Дарга-
зының Хүндүлел бижии-биле иштики албанның халажылгада пол-
ковниги Борис Биче-оолович Кужугетти шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың ноябрь 11

№ 225

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг
атты З.С. Хомушуга тыпсырының дугайында

Бай-Тайга кожууннуң хоочуннар организациязын быжыглаа-
рынга кириген ачы-хавыязы дээш «Тыва Республиканың алдар-
лыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Бай-Тайга кожууннуң хоочуннар
чөвүлелиниң даргазы Зоя Серендоевна Хомушуга тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың ноябрь 11

№ 226

Саң-хөө-бюджет хайгаараар федералдыг албанның Тыва
Республикада девискээр эргелелиниң ажилдакчыларын
күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Контроль-ревизия органнарынга хей чылдарда ак сеткилдиг
ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңы-Чазааның Даргазы-
ның Хүндүлел бижии-биле

Эргелеп-башкарылга органнарынга, бюджеттен дашкаар фон-
дулар болгаш экономика адырында саң-хөө контролюн чорудар
килдиштиң кол контролер-ревизору Алдын-оол Тыкыевич Сат-
ты;

Эрге-хоойлу органнарында, камгалал комплекзинде болгаш
суд системасында кады ажилдажылга болгаш саң-хөө контролюн
чорудар килдиштиң начальниги Владимир Ананьевич Степанов-
ту шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2013 чылдың ноябрь 11

№ 227

БАЯН-ТАЛА — БАЙ-ХОВУ

Баян-Тала сумузунуң дугайында төөгүп-бижиңгелээр мурнунда чонумга, номчукчуларымга билдингир болзун дээш, Тыва Республиканың төп архив шыгжамырындан бүгү назынын партия ажылынга бараалгаткаш, сөөлүндө хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, партархивке ажилдап турган Баян-Тала оглу Базыр Даваевич Монгуштуң архив шыгжамырындан тыпкан, таңма баскан доктаалын таныштырайн: 1928 чылдың сентябрьда Тываның араттың революстуг намының VII дугаар Улуг Хуралының доктаалы:

Улан-Хаан-Ула, Кызыл-Хаан-Даг кожууннарда 13 сумуга чарар. Ооң иштинде Баян-Тала сумузу. Бистиң өгбелеривис Баян-Тала дээрге моол сөс дээр чораан. Тыва дылче очулдурарга «бай чер» азы «бай хову» дээн.

Архив шыгжамырындан ушта бижилгеде Даа, Бээзи кожууннарын 13 сумуга чарып-даа турза, ооң иштинде Баян-Тала сумузунуң тургустунган чылы бар-даа болза, ай, хүнү тода айыттынмаан. Тыва Арат Республика тургустунар мурнунда-ла сумулар кандыг-ла-бир тускай адаар эрге-дужаалдыгларлыг, удуртукчу-чагырыкчыларлыг турган.

1912 чылга чедир Куулар Балдаң оглу Лопсаң чейзең эрге-дужаалдыг ажилдап чораан. Лопсаң чейзең Хомду дайының чоруткан соонда ооң дунмазы Куулар Үндүү чейзең эрге-дужаалга томуйлаткан. Ол 1928 чылга чедир ажилдаш, оолдары-биле кады контр херекке буруудаткаш, шииттирген. Даа кожуунуң ноянының (Буян-Бадыр-гының) томуйлааны-биле 1928 чылдан эгелеп Монгуш Серей-мей оглу Чалзай база-ла чейзең эрге-дужаалдыг ажилдап эгелээнинден бээр Баян-Тала сумузунуң тургустунганын бо хүннерге чедир байырлап эрттирип келген. Баян-Таланың бо хүннерге чедир чагырыкчылары болуп ажилдап келгеннерниң даңзызы: Чалзай Монгуш, Даваа Монгуш, Дембилдей Донгак, Лопсаңчап Ооржак, Серемаа Монгуш, Аракчаа Ооржак, Очур-оол Ооржак, Машпак-оол Куулар, Данчал Ондар, Сайын Ооржак, Дөрбет-оол Монгуш, Алексей Самбу, Дыдыр-оол Ховалыг, Мөңгө Куулар, Василий Куулар, Дамба-Доржу Монгуш, Май-оол Куулар, Мерген Ондар, Олег Монгуш.

Баян-Тала сумузунуң тургустунган айы, хүнү билдинмес-даа болза, 2008 чылдың ноябрь 29-та суму чагырыкчызы Мерген Ондарның үндүрген шиитпири езугаар 80 чыл оюн демдеглээн ба-

Куулар Лопсан Аажапай.

йырлалын эртемге үндезилеп, төөгү ужур-уткалыг конференцияны оргкомитет удуртукчузу, күш-ажылдың хоочуну, ооң мурнунда чылдарда суму чагырыкчылап чораан Дамба-Доржу Ырышович Монгуштуң идепкейи-биле эрттирген. Тываның булуң бүрүзүндө чурттап чоруур өгбелерниң салгалдары чыгып кээп, улуг өөрүшкү-биле демдеглед, байырлап эрттиргени төөгүге балалбас истерни артырганы онзагай болуушкун бооп демдеглеттинген.

Конференцияны удуртуп эрттирип тургаш, Д-Д. Монгуш экранга үстүндө бижэним Лопсаң Кууларның, Үндүү Кууларның, Чайзай Монгуш-

дыралының айы-биле чурттай бергеннер.

Мен үжүк-бижик чок үеде Баян-Тала девискээринге 1900 чылдарның мурнундан 1940 чылдарга чедир чурттап чораан төрөл бөлүк өгбелеривистиң оода адын чидирбес дээш, фамилия айы-биле чизе-даңзын чидирбейн, моон соңгаар аныяк-өскөн билип, номчуп чорзун дээш чыып бижиңгелээр, он чыл иштинде арай деп четчелеп алдым. Ам ном кылдыр парлап үндүреринче колдуу белен деп чугаалап болур. Дендир берге, халалыг ажил болган. Чамдык дүнелерде дүжүмде ол өгбелер-биле ужуражып, чугаалажып-даа турар-ла мен. Херек кырында таварышпаан чамдык кижилер меңээ кайын бүзүрээрлерил аан.

Баштайгы «Сылдыстарым ырылары» деп номумну бижиңгелээр турумда бо номда чамдык өгбелерниң аттары, чурттап эрткен амыдыралы база чыып бижиттинген ном болгай, билдинмейн барган чүүлдерни улгады берген ажы-төлүмден дуза дилеп айтырып чеде бээримге, арнымга-ла: «Сээң ол номуң каяа үнерил аан» — деп турганнар болдур ийин. Ол номум чырыкче үнүп кээрге, хөй кезинин баян-талажыларга халаска үлээн мен.

Өгбелерниң чугаазындан алырга, Баян-Таланың үндезин чурттакчылары: кууларлар, монгуштар. Оларның соонда чоок-кавы кожа девискээрлерден ооржактар, саттар, ондарлар, күжүгеттер, кара-салдар, ховалыглар, сарыгларлар, донгактарның төрөл бөлүктери ажил-амыдыралының айы-биле чурттай бергеннер.

туң чуруктарын көргүзүп тургаш, онза, тодаргай тайылбырын чонга таныштырып турду. Улаштыр Буян-Бадыр-гының чуруу көстүп келди. Чон шып-ла, шыпшың. Д-Д. Монгуштуң тайылбырындан кончуг солун төөгү тодараттынган. Буян-Бадыр-гының агайының төрөөн черин, төрөөн ада-иезиниң өгбелериниң адын адап, бодунуң улуг өгбелеринден чыып бижээн архив материалдарындан алган солун төөгүлери таныштырды. Ынчал кээрге Буян-Бадыр-гы Баян-Тала күдээзи болуп турар. Мээң архивимде кырган-авамның, авамның, Орус Кууларның төөгүп бергени демдегледим шынныг деп бадыткаттынды.

Өгбелерниң чугаазындан алырга, Баян-Таланың үндезин чурттакчылары: кууларлар, монгуштар. Оларның соонда чоок-кавы, кожа девискээрлерден ооржактар, саттар, ондарлар, күжүгеттер, кара-салдар, ховалыглар, сарыгларлар, донгактарның төрөл бөлүктери ажил-амы-

Тыва Арат Республика тургустунганда-даа, ооң-даа мурнунда Баян-Тала девискээринге чурттаан чоннуң каш чүзүн малы ховуларга чүзүн-бүрү холуштур ойттап, кырлаң ажарга-ла, кыштаг турган. Ак-Тал хемниң унун дургаар чайлаглаан аалдарның аразы ийи-үш чүс-ле метр. Хемниң ол-бо талазы-биле баткаш, амгы Өртең-Оваага чедир бир өдекке төрөл бөлүк үш-дөрт өглер чурттап чораанын мен безин көрүп өзүп келдим. Эртенги одарже үнген чүзүн-бүрү аалдарның малы, сактырга, далай чалгыы ышкаш сагындырар. А кежээ ол-ла чалгылар хемге кээп доктаарлар. Каттышпас-даа, аалдарынче чара халчыл чоруй баарлар. Кыштагларның, чайлагларның соргактары ол үени ам-даа херечилеп турар.

1944 чылда ТАР-ны ССРЭ-ниң составынче кириерин дилеп, чон мурнундан Москвага чедип, ат салганнарның бирээзи — Баян-Тала сумузуң даргалап чораан Ооржак Чы-

ваажыкович Лопсаңчап. Тыва Россияга каттышкан соонда хуу мал ажил-агыйлыг араттар чер-черлерге МЧАЭ-лер тургузуп, ажил-агыйын демнежил кылып эгелээнер. Баян-Талага МЧАЭ-ни бир дугаар тургускан кижиге — база-ла ол. МЧАЭ-ни тургускаш, боду даргазынга соңгуттуруп, 1947 чылга чедир удуртуп ажилдаан. 1947 чылда Баян-Талага «Октябрьның 30 чылы» колхозту организастан тургускан баштайгы 12 кежигүннерниң бирээзи — база-ла Ооржак Лопсаңчап. Ол кымнарыл? Лопсаңчап Ооржак — даргазы. Алдын-Сарыг Ооржак, Даргышпай Хунапавич Ооржак, Дүдүкпен Кара-оолович Ондар, Оолакай Куулар, Сула Монгуш, Чамзырын Сарыглар, Дажы-Серен Сат, Коңзаң-оол Ондар, Докпак-оол Куулар, Дамба Сат, Шавыраа Куулар.

«Октябрьның 30 чылы» колхозту организастан тургускаш, эң-не баштай хөй-хөй чүзүн-бүрү малын колхозка эки тура-биле каттыштырган он ийи кижиге бо-дур. Чүзүн-бүрү өдек сыңмас малдыг араттар колхозка малын салбас дээш колхозче киреринден ойталап шаг болганнар. 1948 чылдан эгелеп чоорту шуудап кирип эгелээнин, Чадаана хоорайның төп архив черинде аттары шыгжаттынып чыдарын көрдүм. Эң-не берге айтырыг колхозтуң төвүн, тудуг-суурун тургузуп алыры болган. Ооң кадында маргылдаалыг айтырыг мырыңай эндерик. Каш катап чыгып, колхоз төвүн бадылап чадап шаг болганнар. Организастан айтырыгларның бирээзи — араттарның ажы-төлүн өөредир школа, колхозтуң албан кылыр төвүнүң тудугларын тудуп тургузары.

1950 чылга чедир «Октябрьның 30 чылы» колхозка 160 өреге бактаап кирген. Нити кижиге саны — 701. 1947 чылдан 1980 чылдарга чедир «Октябрьның 30 чылы» колхозту даргалап келген удуртукчуларның аттары бо:

Лопсаңчап Ооржак, 1947-1950 чылдар; Серемаа Монгуш — 1950-1951; Виктор Иванович Михайлов — 1952-1955; Седип Кариавич Монгуш — 1955-1957; Мадар Чыргалович Сандан — 1957-1963; Хунажык Мамың-оолович Монгуш — 1963-1964; Дүдүраа Ондар — 1964-1967; Мирчин Дарымаевич Монгуш — 1967-1977; Ангыр-оол Делгер-оолович Ховалыг — 1977-1979; Кенден-оол Баянович Сарыглар 1979-1980 чылдар.

1963 чылда «Октябрьның 30 чылы» колхозту Иймениң Ленин аттыг колхоз-биле каттыштырган. 1963 чылда колхозту аңгылааш, совхоз кылдыр эде организастан.

Сарыг-оол САНЧЫ.

ШЫ
Өөредилге
шуудаан

Бажың-Алаактың бо биргиклассчыларын З. Сюрюн-ооловна Хорл башкы хүлээп алган. Бичии оолдар, кыстарны бижиңгелээр өөредип турар. Бирги коңга байыртан школаның директору лий Төмүр-оолович сөс келир 2014 чылды, Тыва Россияның демнежилг 100 чылын эки өөредилг жыг чурум-биле уткуп а өөреникчилерге, ада-и башкыларга күзээн.

Школа башкылары прамада айыткан класс шама викториналарны, спортчу гылдааларны план езуга рудуп, уругларның канд темге сонугалдыын иле күш-культурага хандык кылдыр кижизидеринче кичээнгейни угландырып

Ажы-төл таарымчалы далга эртем-билиг шин алзын дээш школаның тулгазы бүгү күштү мөө Ам Зинаида Сюрюн-оо бистиң бичии «курзук рывысты» чаа форма х лиг өөреникчилерин, чылыг класстарда өөред рар. Ажы-төлге, оларны кызынга чедишкinnerн өөредилгени күзедим.

Дадар-оол

Бажың-Алаак суур,
Чөөн-Хемчик кожуун.

Херээженне
чөвүлелин

Ноябрь 15-те Каа-Хем жуунуң чагырга дарга социал политика талазы оралакчызы Татьяна Да Араптануң удуртулгазы кожуунуң херээженнер лелин хуралы болуп эр Аңаа кожуунуң херээжи чөвүлелин даргазына рия Дукаровна Адыяны муйлаан. Мария Дукаова Каа-Хем кожуунда күш-болгаш социал хандыг эргелелин субсидияла ле ажилдаар килдизини газы.

Хуралга «Авалар х ге» тураскааткан «Каа ниң кенээттери — даңгына мөөрейин эрттирерини, ганизацияларга херээ нер чөвүлелдерин тургуз дугуржуп, республика гелиг «Адазындан — о че, иезинден — кызынче» төлөвилелге идепкейлиг ки ринче кыйгырыг кылган.

Сентябрь айда «Шың» лунуң хүнүн Каа-Хем кожу эрттиргенин соонда хур херээженнер чөвүлелдер тус-тузунда солунуң ко иштинге чагыдылгазын к дедирин дааскан болгаш ч бүрүзүнге бо айтырыг тала биле кураторларны сонгаан.

Людмила ЛАГ

кожуунуң херээжен чөвүлелин кижит

ТЫВА – СКИФ КУЛЬТУРАНЫҢ КАВАЙЫ

«Хааннар шынаазының» эртинелери

Үндезин чоннуң «Хааннар шынаазы» деп адай берген черинде амгы үеде үш чүс хире базырыктар бар. Тываның девискээринде базырыктарның эң-не хөйү ында. «Хааннар шынаазы» – Бии-Хем кожуунуң Өөк ыйгылаажында, Саян дагларының эдээнде кончуг чараш черде.

луп турган аъттың даг диштерин салган. А ийги залда кадынның каасталгаларының аразында үнелиг даш янтардан, паста деп даштан, ыяш чинчинин кырын алдын-биле чаап каан каасталга немешкен.

Музейниң шыгжамырында чыдар Аржаан болгаш Аржаан-2 базырыктардан тывылган чүүлдерни уштуп, делгелге үндүр салып, чонга сонургадып турар.

Тыва Республиканың төөгүзүнүн онзагайын Аржаан базырыктарындан тывылган чүүлдер, кижжи көжээлер, ивилерлиг даштар, чурумалдыг даштар, бижиктиг хаялар бадыткап турарлар. А культура талазы-биле өске чурттардан хөөмей-сыгыды-биле, даш чонар чурукчуларының кайгамчык ажылдары-биле, бурунгу чүдүлгевис болур хамнаашкынның онзагайы-биле ылгалып турар. Бо бүгү хандыр шинчилээн ажылдары делегейниң чоннарының сонургалын оттуруп турар эртемденнеривис бар.

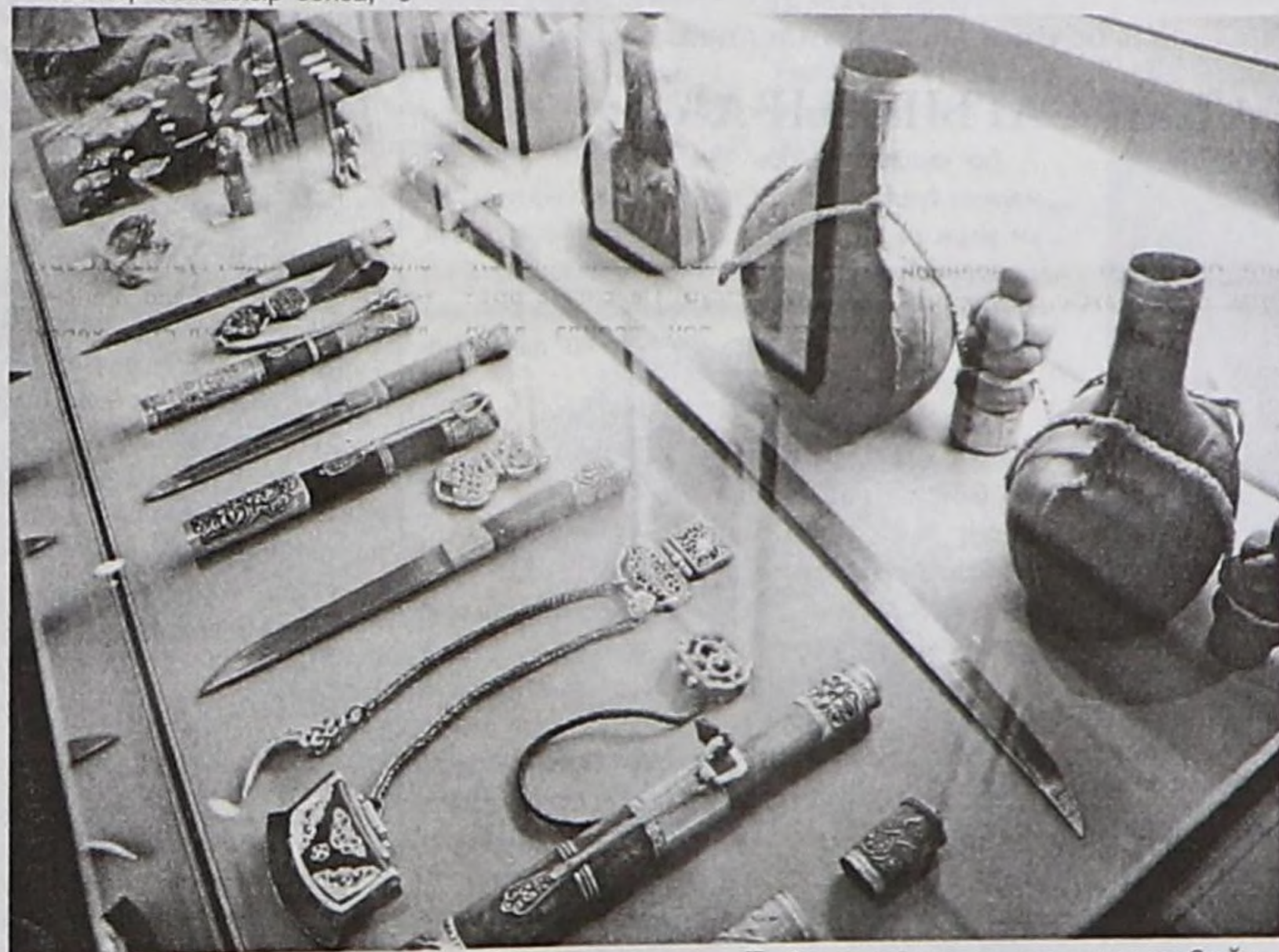
«Тыва – хөөмей-сыгыт чур-

өспүшаан. Чүгле Тываның чурттакчы чону эвес, Хакасиядан, Новосибирскиден, Барнаулдан, Красноярскиден, Улан-Удэден, Москвадан болгаш оон-даа өске хоорайлардан аалчылар кээп турар. Россияның хоорайларындан аңгыда, даштыкыдан келген аалчыларга музейниң экскурсоводтары Саяна Лаппаева, Сайлана Хертек олар англи, моол, кыдат дылдарга чедингири-биле тайылбырлап чаңчыга берген. Делгелгениң тайылбырын орус, тыва, англи, моол, кыдат дылдарга дыңнап болурун Национал музейниң директору Виктор Сергеевич Чигжит чедип ал шыдаан.

Саннар-биле алып болза, 5

Аалчылардан: «Шын алдыннар бе?» «Хаанның чүвүрүн канчаар алдын-биле шуткааныл?» дээн кижиктиг айтырыгларны тайылбыр чорудуп турар экскурсоводтарга хөйү-биле салып турарлар.

2011 чылдың март айда Красноярск хоорайдан алдын-мөңгүн-биле ажыл чорудар эксперт С.В. Мещеряковту чалаан. Ол ам үш дугаар чыл керээз езугаар музейниң алдын-мөңгүннеринге үнелди (чайырын) тодарадып берип турар. Делгелге залында салдынган алдын каасталгаларның чайыры эң бедик болганын Сергей Владимирович музейниң ажыл-

Делгелгеде салдынган алдын эртинелер Тыва скиф культураның кавайы дээрзин бадыткап турар.

чылдың дургузунда «Хааннар шынаазының» эртинелери деп делегейде ады алгаан делгелге 47.000 кижиниң сагыш-сеткилин өөртүп, бодунуң чаражы-биле кайгаткан. Оларга орус, тыва база даштыкы дылдарга 6900 тайылбырны чоруткан. Бо саннардан алгаш көөрге, делгелгеде чоннуң сонургалы эрикпейн, харын-даа хүнден хүнче улгадып олурарын херечилеп турар.

Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи 8224 санныг, 17,884,17 грамм деңзилиг алдын каасталганы бодунуң шыгжамырынче хүлээп алып аас-кежиктиг болган. Алдын эдилелдер делгээр тускай дериттинген залда бурунгу ус-шеверлерниң тывызкыс кылдыр кылган 3318 алдын каасталгалары келген аалчыларны кайгадап турар.

дакчыларын чыгаш, ажылының түңнелин үндүрүп тура, чугаалаан. Скиф үезиниң каасталгаларының чайыры 800-тен 990 чедип турар болза, а амгы үеде алдын каасталганың чайыры 585 болгай.

Хаанның чүвүрүн бир миллиметр хемчээлдиг чинчилер-биле шуткуп, каастаан болган. Ол үеде каракка көстүрү берге, азарганың чинчилерни кандыг арга-биле кожуп, даарап турганы харыы чок айтырыг болуп артышаан.

Келген аалчылар делгүүр бүрүзүнге доктаап, ында делгеттинген эдилелдерни топтап көрүп ханмастар. Делгелге ийи залда делгеттинген. Бирги залда 1971-1974 чылдарда Аржаан базырындан тывылган сыынның мыйызындан кылган хомутту база аъттың дериг-херекселдериниң каасталгалары бо-

Чагаалар аразындан

ХООЧУННАРЖЕ КИЧЭЭНГЕЙ

Эрткен чылдың сентябрь айның 17-ден эгелеп октябрь 5-ке чедир «Серебрянка» санаторийинге эмнедип дыштанганын бистиң санчыларның эң улуу, ам 82 харлыг угбам Варвара Санчиевна Шивит бижээн болду.

2012 чылда Тываның Баштыңы – Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол Шагаан-Арыг хоорайга ажыл-агый аайы-биле Улуг-Хем кожуунуң күш-ажылдың база дайын хоочуннары: кырганнар, инвалидтер-биле ужурашкаш, Тывада улгады берген чонга хамаарылгазын чугаалап, тайылбырлап, оларның аразында Варвара Шивит-биле бир дөмей кады ажылдап, бүгү назынында чоннуң мурнунга башкылап, бараан болуп чораан кижилерни хүндүлөп, оларның ажылын үнелеп көрүп турарын чугаалап, ам бо улгады берген улустуң кадыын камгалап, эмнедип, дыштандырар бис дээн сөзүн ээлээни ол-дур. Улуг назылыг кижилерге сагыш човангыр, кээргээчел, хүндүлээчел даргалар барда, эки-ле-дир. Силерниң ачыңарда улуг угбам кыраан назынында чараш, чырык эмнелгеде дыштанып, хоочураан аарыгларын эмнедир аас-кежиктиг болган.

Георгий САНЧЫ.

ЭМЧИ, БАШКЫ

Кызыл-Тайга ортумак школазында башкы Хүлер-оол Нордуп-Бавуевич Ондарның дугайында бижикседим. Ол аныяк оол тургаш, Хорум-Дагның ховар кызы Наталья Доржуевна-биле таныжып, өг-бүлө туткан.

Хүлер-оол Нордуп-Бавуевич мал эмчизинге өөренип алгаш, кыштың соогу, чайның изии дивейн, Алды-Үстүү-Ишкиннерде малчын коданнарны эргип, салаа-сайгыт ышкаш хөй адыр хемнерни өрү, куду бадып-чоктап, ажылынга харысалгалыг турган.

Ол үелерде совхозтуң малы дыка хөй. Ак-Тал-Аксы фермага 300 ажыг баш саар инек тургулаан. Ийи Ишкиннерде сарлык, чылгы мал арбын. Өшкү малы ааржы дег ак апарган чапты берген ойттап чоргулаар чүве. Алды-Ишкинге 3 өшкү бригаданы Дамбай-оол Ондар удуртуп турган. Сөөлүнде Үстүү-Ишкинниң өшкү кодааны биле Алды-Ишкинде 3 бригаданы каттыштыргаш, чаңгыс бригада кылдыр тургускан. Бригадир биле мал эмчизи чаңгыс дем-биле ажылдап турган.

Хүлер-оол элээн хөй чылдарда мал эмчизи болуп ажылдааш, башкы эртемин база чедип алган. Ол күш-ажыл, чурулга болгаш өске-даа эртемнерни эрттирип, үре-түңнелдиг ажылын көргүзүп, шаңнал-макталга-даа төлөтүг болган. Хүлер-оол Нордуп-Бавуевич Ондар бо хүннерге чедир школада чедишкинниг ажылдап чоруур.

Сандю ТЮЛЮШ.

Лидия БАЗЫР, Национал музейниң педагогу.

Чуруктарны интернет-тен алган.

Хүнүн медээлери

ШЕРИГ КЕЗЕКТЕРИНДЕН ШЕРИГ ТЕХНИКАЗЫН

Россия Федерациязының Камгалал яамызының дужаалын езугаар республиканың хереглелдеринче дамчыткан тускай техника болгаш шериг эт-хөреңги республикаже кээп эгелзэн.

Хакасия Республикада, Красноярск крайда, Новосибирск, Свердловск болгаш Ярослав областарда шериг кезектеринден келир тускай техниканы болгаш шериг эт-хөреңгини хынаар, шилиир болгаш республикаже чедирерин хандылар ажылчын бөлүктөрү Тыва Республиканың Чазааның айтышкыны-биле тургускан.

Кезектерден дамчыдыл-

Тыва Республиканың Баштыңының чанында регионнуң айыыл чок чоруунуң департаментизи субъектинин ишти херектер органнары-биле кады ажылдап тургаш, боттандырат.

Тыва Республиканың Орук-транспорт яамызы, Тыва Республиканың Аңаашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүнө комитети база Тыва Республиканың ХК болгаш ОБ агентилели шилип алган техниказын болгаш эт-хөреңгизин республикага чедирер талазы-биле ажылын кылып алганнар. Абакан хоорайның, Новосибирск областың Мошково суурунун, Красноярск крайның Камарчага суурунун шериг кезек-

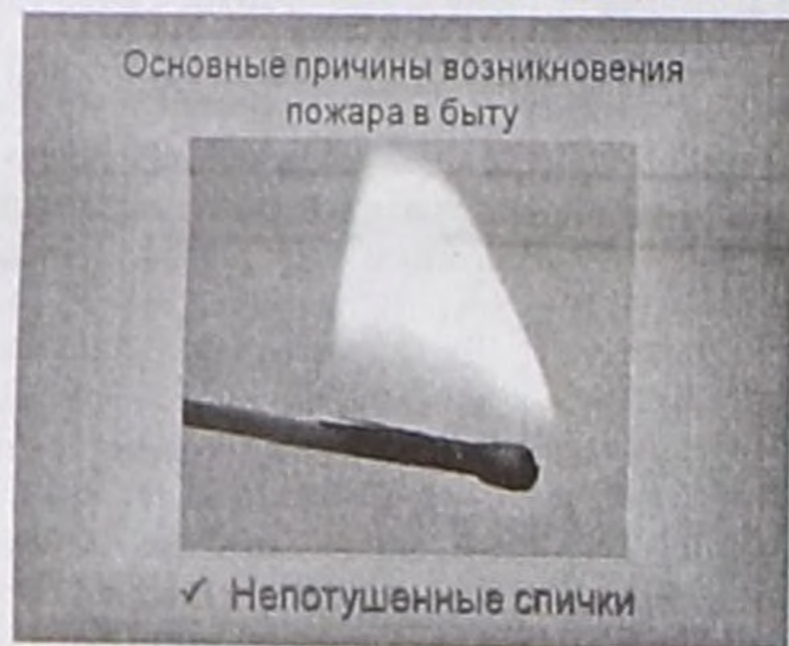
теринден элзэн каш ЗИЛ, УРАЛ автомашиналарны, черге ажыг-лаар кухняны болгаш кожугларны, илчирбе дугуйлуг техниканы, көжүрер улуг доскаарларны, чийк болгаш санитар УАЗ-тарны, плиталарны болгаш термостарны, өске-даа эт-хөреңгини эккелген.

Чоокку үеде Тыва Республиканың Чазааның харысалгалыг ажылдакчылары Москва хоорайже, Москва, Самара болгаш Ярослав областарже республика өнчүзү кылдыр дамчыдар дээн техниканы болгаш шериг эт-хөреңгизин хынаары болгаш шилири-биле чоокку үеде чоруптарлар. Келир неделяда Тыва Республиканың ХК болгаш ОБ агентилелин аңжылдакчылары боттары Мошково суурже чоруптар, олар Россия Федерациязының Камгалал яамызының арткан техниказын болгаш эт-хөреңгизин эккээриниң талазы-биле ажылды кылырлар.

Снежана ШОЙЗАТ,
Тыва Республиканың ХК болгаш ОБ агентилелин ин-формация бөлүүнүн начальниги.

ХК болгаш ОБ агентилелин дыңнады

БАЗА КАТАП САГЫНДЫРААЛ

Основные причины возникновения пожара в быту

✓ Непотушенные спички

Өрттерин болу бээр чылдагааны-от-биле оваарымча чок болуру. Хөй кезинде бичии уруглар серенги, зажигалка-биле ойнап тургаш, ону өөскүдүптер. Ындыг турбу-же улуг кижилер база ол халапка буруулуг апаар, чижээ, таакпылаан соонда өжүрбээн сигаретазын, одунуң ыяжын кайы хамаан-чок октаптар.

Бо чылдың ноябрь 18-те Би-Хем кожуунда малчын турлагга өрт болган. Өрт кезээнд ол 45 км ырак черге турган дээрзин айтыр апаар. Өрт өжүрүкчүлери кээп турда-ла, сизген чалбыышталып кыва берген. От-биле оваарымча чок болганындан 15 тонна сизген узуткаттыган. От 80 дөрбелчин метр черге тарап турган.

База бир таварылга. Ноябрь 20-де Кызыл хоорайның хем ол чарында дачалар ниитилелинде хуу бажыңга өрт болган. Ооң түңнелинде веранда шуут өрттенген, ханазы база отка алыскан, 30 дөрбелчин метр черге өрт өөскүп турган. Ооң чылдааганы база-ла ол бажыңның чурттакчыларының оваарымча чок чоруу болган.

Бо өрттерге амызындан чарылган азы кемдээн чоруктарның фактыларының чок болганы чаяан болган, а когаралдың түңүн тодарадып турар.

Ындыг халапты катаптаваз дизе, өрттүн айыыл чок чоруунуң бөдүүн дүрүмнерин сагыыр, ажык от салып тургаш, серемчилелдиг чоруктуң хемчеглерин алып, бичии уругларны озалдыг чүүлдерже чагдатпас херек.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Каа-Хемского района поступило заявление от гр. **Бойду Кудер Николаевича** о предоставлении земельного участка на праве аренды из земель населенного пункта, под строительство свинофермы с общей площадью 20000 кв.м. (площадь ориентировочная, уточняется по материалам межевания), расположенного по адресу (имеющего адресные ориентиры) Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Кундустуг, ул. Центральная 85 б.

В рамках действующего законодательства течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Каа-Хемского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Управляющая делами администрации района **Г.А.КУУЛАР.**

В администрацию муниципального района Сут-Хольский кожуун, Республики Тыва поступило заявление от гражданина **Монгуш Алефтины Чонукпеевны** №350 от 30.10.2013г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:0301013:192, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Бора-Тайга, ул. Найырал, дом 17 А, с общей площадью 1200+/43 кв.м в аренду на 1 (один) год для индивидуального жилищного строительства из категории земель населенных пунктов.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с. Суг-Аксы, ул. Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по имущественным и земельным отношениям **Ч. МОНГУШ.**

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор **И.М. ДАМБА-ХУУРАК.**

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, сот.тел.: 8-923-383-78-88. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7230. Чагыг 135. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

АКЫВЫСКА МӨГЕЙИГ

Седен Кудурукпаевич Хертек 1932 чылдың октябрь 10-да Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал сумузунун Мешкен-Хөл деп черге төрүттүнген. Ол — эрте чажындан эртем-билигге ынак оол. Кызыл-Мажалыкка 7 классты, улаштыр Кызылдың 2 дугаар школазын дооскан. Абакан хоорайның башкы институтун чедиишкинниг доозуп алгаш, Тээли ортумак школазынга орус дыл башкылап эгелзэн.

Седен Кудурукпаевич — Тывага колхоз тургузушкунунун баштайгыларының бирээзи, Кудурукпай Чудекеевич Хертек дарганың өг-бүлезиниң 5 ажы-төлүнүн эң улуу болуп төрүттүнген. 40 чылдарда чуртка амыдырал деңнели нарын, аш-чем чегей, тарааны соктап чир үеде далганын хапка уруп алгаш, Далай деп дуңмазы-биле Кызыл-Мажалык школазынга өөренирде Тээли биле Кызыл-Мажалык аразында аът безин чокка, чадаг кылаштажып чорааш, эртем-сургуул чедип алып улуг күзелин чедип алган. Ол чаш болгаш элээди чылдарында, өг-бүлениң улуу болганда, дуңмаларын эртем-билигге чедирер дээш, дүн-хүн чок ажылдап, бичилерин бут кырынга тургузуп, амыр-дыш чок ажылдап чораан. Ооң кады ажылдап чораан школазының башкызы Магдалина Константиновна-биле салым-чолун кадып чурттааш, 3 оол-дун эргим, ынак адазы болган. Аныяк назынындан эртем-ишке сундулуг, чон-биле ажылга бүгү назынын өргээн. Партияның дээди школазын дооскаш, Кызыл хоорайже 60 чылдарда көжүп келгеш, Тыва радиога корреспондентилеп ажылдап кирген. Ажылдап чораан чылдарында бүгү Тываның булуңнарынга четпээн чери-даа чок, ужурашпаан кижизи-даа чок, биче сеткили-

биле бөдүүн кижилер ынак корреспондентизи ажылдап чораан.

С. К. Хертек 80-90-дан 2000 чылга чедир Тыва Республиканың очулга кижилеринин үргүлчү ажылдап келген дардан 2000 чылдарның Дээди Хуралдың очулга биле секретарына ажыраан. Каяа-даа, кандыг-даа ажылдап чорааш, чон-бөлек-ээлдек, дузаарга биле тудуп кылганы каажылдарны ак сеткилдиг деңнелге кылып каар. Улуг хоойлуларны очулга, чогаадып кылырын мергежилин Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Чылыг сактышкын-биле деңлеп турары — ооң каан үлүүнүн бедиде гамчык бөдүүн, биче сөтөрелзирек, улугну улуг, биче деп үнелеп билер, чык, чаагай сеткилдиг чораан. Ооң кажан уданып чораанын безини берге. Чоок төрөлдү шөлээлеп, дыштаныр үе чок чораан. Ол күрүнелын бүгү-ле хуу херээнд көрүп чораан. Ынчалза-фон харылзаазы чок де, байырлалдар саны санныг төрөлдериңге отчырык күзээшкinner билгузари биске аас-кежик-раан.

Тыва Республиканы ооң шудургу ажыл-үүе дии-биле үнелээш, «Тыва Республиканың алдарлыг ажызы» деп бедик атты тывы — бүгү чурттап эрткен алының бедик үнези, кидир. Бистиң чүректери гамчык, чаагай сеткилдиг 81 харлап чорааш, бисте чорутканынга хараадал турар.

Дуңмалары
Күнзэн, Чечек,

Чарлал

Чөөн-Хемчик кожуунун Чыргак ортумак школазының 75 чы тураскааткан ноябрь 30-де болур байырлалыңе доозукчуларна дап чораан башкыларны, ажылчыннарны чалап тур.

Эки хөмүр садып тур бис. Бажыңыңа сөөртүп чедирип бээр бир тоннада—2350 акша. Харылзажыр дугаары: 89235456021.

МӨГЕЙИГ

Бистиң ынак ача-авамы, хөй уйуктарының кырган-ачазы, күш-ажык хоочуну, ТР-ниң көдээ ажыл-агыйының хоочуну, Мөңгүн-Тайга ко-саң-хөө талазы-биле хөй чылдарда ажылдап чораан **Николай оолович ХЕРТЕКТИ** сөөлгү оруунче үдешкен, материалдыг база м-дыг дуза чедирген Мөңгүн-Тайга кожуунун улуг-бичии төрөл чоңу жаларывыска, Таңды, Кызыл, Сүт-Хөл, Бай-Тайга, Би-Хем кожуун база Мөген-Бүрен сумузундан келген чоңууска, Мугур-Аксы №12 лаларыңа, «Малчын» совхозтун коллективинге, Өвүр, Мөңгүн-Тай пенсия эргелелдеринге, Мугур-Аксының казначейство эргелелин-гүн-Тайга кожуунун сайгарлыкчыларыңа, кожуунун хереглел-ниитилелин хоочуннарыңа, кожуунун пенсионерлер эвилелин- республиканың Росдравнадзор коллективинге, ажы-төлүнүн классчыларыңа, эштеринге, кудаларывыска база ырак-чооктан төрөлдериңизге сеткиливис ханызындан черге чедир мөгейдиңиз.

Өөнүн ишти, уруглары, күдээлери, уйуктары

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуника-адырыңа хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика тал-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херес-дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакция-туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа факты-дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылар.